

לבעיית זמנו ומקום חיבורו של הסיפור

על שלושת שומרי ראש המלך בספר עזרא החיצוני*

מאת א. שליט

בעזרא החיצוני מובא הסיפור המפורסם על שלושת שומרי ראש המלך דריוש המספרים על כוח היין והמלך והאשה. הראשון, המדבר בשבח היין, מונה את כל מעלותיו ובייחוד את כוחו להשוות קטון וגדול, עבד ומלך, שאינם יכולים לעמוד בפניו. השני מעלה על נס את כוח המלך השליט על כל הבריות, גם על האיכר הנוטע את הגפן, הנהנה מעבודת בני-האדם העמלים והמתייגעים בים וביבשה, בימי מלחמה ושלום וכל זה כדי להביא לו את עמל כפס, ואילו הוא סרוח על מטתו, ממלא כרסו מעדנים ואינו עוסק בשום מלאכה. לעומת שניים אלה מפליג השלישי בשבח כוחה של האשה היוצרת את המלך ואת האיכר מייצר היין. אדם עוזב את אביו ואת אמו, את ידידיו ואת רעיו בגלל אשה נאה, רוצח נפשות, עובר ימים ועמל אך כדי לספק את צרכיה ותאוותיה. ואפילו המלך המושל בכל נכנע לה. והראיה: הפלגש אפאמי השתלטה על המלך לחלוטין ועשתה בו ככל שעלה על רוחה¹.

כידוע שנויה פרשה זו במחלוקת חמורה והבעיה רחוקה כאז כן עתה מפתרון מניח את הדעת. הסיפור כשהוא לעצמו אינו נותן שום נקודת אחיזה ראויה לשמה לפתרון השאלה. אולם בצדק ראו המלומדים, שעסקו בפרשה זו, בראש וראשונה המלומד האמריקני טורי², שפרסם זה לא כבר מאמר חדש בו הקדיש הערות נוספות לסיפור³, מקום אחד כמפתח לכל הבעיה. כוונתי לפסוק (כ"ט בפרק ד') $\epsilon\theta\epsilon\omega\rho\omicron\upsilon\nu\alpha\iota\tau\omicron\nu\kappa\alpha\iota$ $\text{Ἀπάμην τὴν θυγατέρα Βαρτάκου τοῦ θαυμαστοῦ τὴν παλλακὴν τοῦ βασιλέως}$ ⁴, ובנוסף קדמוניות היהודים ליוסף בן מתתיהו (יא ג', ה' 54) $\kappa\alpha\iota\tau\omicron\nu\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\alpha\ldots$ ($\text{Ἰδὸν ποτε ὑπὸ τῆς Παβεζάκου τοῦ Θεμασίου παιδὸς Ἀπάμης παλλακῆς κτλ.}$ ⁵). אם יש בכלל תקווה להגיע לתוצאות מסוימות הרי ביאור השמות המובאים במקומות אלה הוא דרך לכך.

נפנה לשם Ἀπάμη תחילה. מי זאת הפלגש אפאמי? ידועות לנו כמה נשים של שְׁרִיטִים הלניסטיים ששמן הוא אפאמי (1) אפאמי היתה אשתו הראשונה של סלבקוס ניקאטור (306—281 לפני סה"נ)⁶. לפי סטראבון⁷ היתה אפאמי זו בת ארטאבאזוס

* הרצאה שהושמעה ביום הזכרון לד"ר יוחנן לוי ב-8 באוגוסט 1946.

1) עיין Esdr. 3, 16 — 4, 40. זו היא הצורה המקורית של הסיפור. הדירוג הוא: היין — המלך — האשה. האמת וכן הדובר זרובבל, הנמצאים בנוסח שלנו, הם בלי ספק הוספה יהודית מאוחרת על הסיפור המקורי, כפי שהראה באופן ברור מאוד Laqueur, *Hermes*, Bd. 46, S. 168, Anm. 1. 2) ר' C. C. Torrey, *The Story of the Three Youths: AJSJL* (1907), v. XXIII, p. 183 ff.

3) *A Revised View of First Esdras*, in: *Louis Ginzberg Jubilee Volume* p. 395 (3)

4) "ואראה אותו ואת אפאמי בת ברטקיס המופלא פלגש המלך".

5) "ופעם ראיתי... את המלך... ביד אפאמי הפלגש בת רבוקיס בן תימאסיוס".

6) ר' Appian., *Syr.* 57; Plinius, *n. h.*, 6, 132; Strabo, 12, 2, 4, p. 750

7) ר' Strabo, 12, 8, 15, p. 578

(Ἀρταβάζος) הפרסי; והשווה גם פלוטארכוס (8), ואילו סופר אחר (9) אומר, שהיא היתה בת ספיטאמנס (Σπιταμένης) הבאקטרי (10); (2) אפאמי בת ארטאבאזוס הפרסי. לפי אריאנוס (11) היה שמה (המקומי, כלומר המקורי) ארטאקאמי (Ἀρτακάμη) וידיעה זו חשובה מאוד, כפי שנראה להלן. היא ניתנה על ידי אלכסנדר הגדול בחתונה הכללית בשושן לתלמי בן לגוס, מי שהיה אחר כך למלך מצרים (305—283 לפני סה"נ) (12). (3) אפאמי אחרת היתה בת אנטיוכוס הראשון (281—261 לפני סה"נ) וסטרטוניקי (Στρατωνία) (13). היא נישאה למאגאס (Μάγας). אחיו החורג של תלמי השני פילאדלפוס (285—246 לפני סה"נ). בתה ברניקי (Βερνίκη) נארשה זמן מה לפני מות אביה לבנו של פילאדלפוס, הוא תלמי השלישי אבארגטס הראשון (246—222 לפני סה"נ) (14). דבר זה היה מורת רוח לאפאמי, שרצתה בתור נסיכה סורית-מוקדונית להתקשר עם חוגים מוקדוניים ולא להסגיר את קיריני (Kyrene) למצרים. היא הזמינה איפוא אחרי מות בעלה את דמטריוס היפה, אחיו של אנטיגונוס גונאטאס (Antigonos Gonatas: 276—240 לפני סה"נ) מלך מוקדון והבטיחה לו את ברניקי (15). אולם דמטריוס השניא את עצמו על העם ועל החיילים בהליכותיו הגאוניות ובנאפופיו עם אפאמי ולבסוף נרצח בחדר המיטות של מי שעתידה היתה להיות חמותו (16). על אפאמי עצמה אין לנו ידיעות נוספות (17).

האם אפשר לזהות את אפאמי של עזרא החיצוני וקדמוניות היהודים עם אחת הנשים שהזכרנו, הקרויות בשם זה? הדבר תלוי כמובן במידה רבה בפירוש שנתן למלים Παβεζάκου τοῦ Θεμασίου וקרא Θεμασίου עזרא החיצוני (במקום Θανμαστοῦ ועל זה נדבר להלן). מה זה Παβεζάκου, ? טורי קובע: our traditional texts of 4:29 do not contain any form closely resembling either Artabazos or Spitamenes. In the ordinary text of the *Egyptian* recension, represented by the uncials A,B, and their fellows, the Syro-Hexaplar version, the Ethiopic, and other less important witnesses, the girl Apama is called the daughter of "Bartakes" (τὴν θυγατέρα Βαρτάκου).

והוא מחליט: We seem to have conclusive evidence, however, that this was not the reading of the primal Greek fragment out of which "First Esdras" grew. In the *Syro-Palestinian* recension, found in the Lagarde text and the Latin, we read Βαζακου, or Βεζακου, Lat. *Bezacis*... we must accept it as the original reading of our I Esdras frag-

(8) Plutarch., *Dem.*, 31; cf. Euseb., *Chron.* 1. 261 'ר

(9) 'ר 6, 4, 7. Arrian., *Anab.*

(10) לפי 198, 8, Malalas, *Chron.*, היה שמו פיחאמנס (Pithamenes) והוא שימש אינ

טרטגוס אצל חפרתים. Livius, 38, 13, 5. בבל ועשה את אפאמי לאחות סלבקוס.

(11) כנ"ל (הערה 9). Plutarch., *Eumenes* 1 (12) השווה

(13) 'ר 3, 7, 1, Pausanias; Porphyr. ap. Euseb., *Chron.*, 1, 249; לא נזכר

הוא כמובן מה שכתוב אצל 203, 8, 198, Malalas, *Chron.*, שאפאמי היתה בת סלבקוס הראשון.

(14) 'ר 2, 3, 26. Justin., 'ר 3, 3, 26. Justin.,

(15) Justin., 26, 3, 4-7; Niese *Geschichte der griech.-makedon. Staaten*, II, S. 142

(16) 'ר 3, 3, 26. Justin., קורא לה ארסינואי (Arsinoe); השווה Droysen, *Geschichte*

1. des Hellenismus, III/1, S. 271, Anm.

¹⁸ men. גירסה זו מתאשרת לדעת ט. על ידי יוסף בן מתתיהו הגורס Παβεζάκου. גירסאות האחרות מתפרשות לפי החכם הזה על יסוד טעויות פאליאוגרפיות שכוחות ביותר: בשעת העתקת כתבי היד הקורסיביים נתהוותה הצורה Βαρτάκου, כמתקבל על הדעת, על ידי הצורה הבינונית Βατάκου. ההברה הראשונה ρα של גירסת קדמוניות היהודים, Παβεζάκου, אינה אלא פרי טעות שכיחה ביותר של מעתיק ומוצאה מהמלה הקודמת θυγατέρα של הנוסח היווני, שהוא מקורו היחידי של יוסף. טורי מקשר את הצורה Βαζακ עם Αρταβάζος¹⁹ והוא מניח עם מרקווארט¹⁹, שהצורה המקורית היא Artābazak. והוא מסיים: If we can suppose, the original form of the name to have been Artābazak (Marquart), the problem is at once made easy, for the hypothesis of a very ordinary sort of haplography in the original Aramaic text, by which ברת [ארת] בוק, the daughter of Artabazos", became ברת בוק θυγατέρα Βαζακου, is all that is necessary. נראה לי, שהנחתו של ט. אינה פותרת את הבעיה. אף על פי שסברתו, כי יש להשתמש בהאפולוגרפיה, היא נכונה מיסודה, הרי הטעות העיקרית של ט. היא לדעתי כוה, שהגירסה שהוא בוחר בה כמקורית, איננה גירסת היסוד של המקום הנדון בעזרא החיצוני. הסורי מתרגם את המלים θυγατέρα Βαρτάκου: ברתא דרבא ארטק. דומני, שכאן לפנינו הצורה המקורית של עזרא החיצוני, בסורית ארטק וביוונית Αρτάκης²⁰. היא נשתבשה, כפי שיש להודות לט., בדרך האפולוגרפיה על ידי השמטת ההברה ρα בגלל סוף המלה הקודמת θυγατέρα ועל ידי צירוף האותיות βα של ραβα (= "רבא" של הסורי) אל המלה שלאחריה (βα+αρτακου) באופן שהנוסח של עזרא החיצוני בצורתו המקורית היה: θυγατέρα ῥάβα ἀρτάκου θυγατέρα βα+αρτάκου <ρα>, כלומר θυγατέρα Βαρτάκου. אם כן, עלינו להניח, שהצורה המקורית של השם בעזרא החיצוני היתה Αρτάκης²¹ והיא חופפת לגמרי את הצורה הסורית ארטק. ואשר ליסוד "רבא" הרי הוא נמצא גם בגירסת קדמוניות היהודים: Παβεζάκου²⁰. לדעתי אין להטיל ספק בדבר, שהכוונה במקום זה היא לאחשדרפן ושמו ארטק²¹.

(18) כנ"ל (בהערה 2) ע' 183.

(19) עיין Marquart, *Fundamente israel. u. jüd. Geschichte*, S. 65.

(20) ההנחה, שהצורה Βαρτάκου שבעזרא החיצוני שלנו נובעת משיבוש המלים ῥάβα 'Αρτάκου פירושה, שהמלה הסורית רבא נמצאה בנוסח היווני המקורי של עזרא החיצוני. אין להוציא מכאן את המסקנה, שיש להסכים עם סברת טורי, כי עזרא החיצוני שלנו נובע ממקור ארמי. המלה המשוערת ῥάβα בנוסח המקורי של עזרא החיצוני אינה יכולה לשמש סיזע לדבר. התואר רבא הוא תרגום המלה אחשדרפן, כפי שנראה בהערה הבאה (21). ייתכן מאוד, שהשימוש במונח הארמי במקום הפרסי חדר ללשונות הפרובינציה עבר נהרה של מלכות פרס. משום שהלשון הארמית נכבשה לה מקום בראש בלשון השלטון בחלק המערבי של הממלכה. עובדה זו השפיעה אולי גם על הלשון היוונית העממית באסיה הקטנה שספגה לתוכה את המונח שהיה שגור בפי כל. דוגמה לחדירת תואר כזה, אולי שמי, ללשון היוונית ההלניסטית, היא המלה Σάλιτις (Manetho, ap. Jos., c. Ap. I, §77), המציינת תואר מנהיגים של ההיקסוסים ולא שמו הפרטי (ד"ר מייזלר חושב כאן על "שליט. ד. שבעת. ראשם", תואר נחש העקלחון שבכתבי אוגרית, השווה גינובץ, כתבי אוגרית ב, א, שורה 3, ע' 47 והערתו למקום). דוגמה אחרת הוא השם Σύννεσις של שליט קיליקיה Xenophon, *Anab.* 1, 2, 21) ותחת פרופ' ש. ב. ה; כן שייך הנה פרעה שבמקרא. התפתחות מקבילה אנו יכולים לראות בלשונות החדשות שקבלו termini technici מסוימים, אשר מוצאם מארץ ומלשון מסוימות, בהן התפתחו והשמיעו על תחומים שמתוצה להן.

(21) בערך רבא של המלון הסורי ל-Payne-Smith מובאות כמה הוראות של המלה הסורית

האם מותר לנו להביע השערה על זהותו של האחדשרפן ארטק? ראינו למעלה שהגירסה המקורית של עזרא החיצוני היא Ἀρτάκου. אין ספק, שזה הוא הגניסיון של השם הפרסי Artāka, ביונית Ἀρτάκης. לפנינו צורה מקוצרת של שם פרסי עם האפיקס ka. נראה לי, שמתקבל על הדעת הקיצור של השם Artākama, שפירושו בפרסית — כפי שהורני ד"ר פולוצקי — הוא אוהב אמת, ביונית φιλαλήτης (בערך 22). השם ארטאקאמאס נזכר בספרות היוונית שלש פעמים כשם אחדשרפן; ארטאקאמאס היה אחדשרפן של קריוס מלך לידיה — אם כן, הרי שהיה אציל ליד בלע שם דומה לארטאקאמאס — ואחריו בימי כורש הגדול, בפרובינציה פריגיה (23), ובעליית כורש הנסיך הפרסי ושכיריו ההלניים על ארתחששתא מנמון (24) נזכר שוב אחדשרפן פריגיה ושמו ארטאקאמאס (אף על פי שדעת רוב החוקרים היא, שהמקום האמור מתוך "עליית כורש" אינו שייך לגוף הספר אלא נוסף עליו בזמן מאוחר יותר, אין פירושו של הדבר, שהידיעה גופה מוסבת על זמן מאוחר לזמנו של ארתחששתא מנמון). מתקבל על הדעת, שבפריגיה (25) שלטה משפחת שליטים מקומיים, שישבה עוד מימי קריוס וכורש והשמות הפרסיים: Ἀρτακάμη, Ἀρτακάμας, שבאו להם בוודאי על יסוד שם פריגי-מקומי, עברו בה בירושה מדור לדור. למסקנה זו הגעתי בלי לדעת, שגם להמאן-האופט (26) הסיק אותה. השגותיו של לויצה (27) אין בכוחן לסתור את העיקר. כי אחד העקרונות החשובים ביותר של השלטון הפרסי היתה השמרנות, שהביאה אתה יציבות ורציפות המשטר. אין זה מקרה, שהשם Ἀρτακάμας חוזר באותה פרובינציה בראשית השלטון הפרסי וכששים שנה לפני סופו. דוגמה אחרת למשפחת אחדשרפנים, שישבה במשך דורות בפרובינציה אחת, היא משפחת אחדשרפני סוריה, אשר שמה המשפחתי היה Βέλεσος (28), ואין

הזאת: נשיא (בר' לר', ב; ויק' ד, כב'; במד' ז, יא; מ"א יא, לד'; יחז' ל, יג; עזרא א, ח); אלוף (בר' לו, טו וכו'); שר (מ"ב ט, ה; דה"א טו, כב); נגיד (יחז' כח, ב); פחה (חגי א, א; ב, ב. כא). הוולגטה מתרגמת בכל המקומות האלה dux או princeps בתרגום הסורי של ספר יהודית ה, ה מתורגם ὁ ἡγουμένος רבא; כמו כן אנחנו מוצאים באותו ספר, ה, ט: ἄρχων = רבא. מצד שני משמשים השמות הנרדפים ל"רבא": נשיא, שר, פחה, וגם השמות אחדשרפנין. רב, בתרגום השבעים הוראות כגון: σατράπης (= שר: ש"א כט, ג; ט; = פחה: מ"א י, טו; כ, כד; דאי"ב ט, יד / אולם הסורי משתמש במקום פחה בכטוי שלטנא = אחדשרפנין; דנ' ג, ב; ו, ב. ג / הוולגטה מתרגמת אחדשרפן: satrapae (/ : ἄρχων (= פחה: נחמ' ה, יד; יב, כו; = רב: דנ' ב, מח; ד, ו; ה, יא; = נשיא: שמ' טו, כב; כז, לד, לא; לה, כז; ויק' ד, כב; ב / פרשת הנשיאים). מכל הדוגמאות האלה אנו רשאים להוציא את המסקנה, שהכטוי "רבא ארטק" בתרגום הסורי של עזרא החיצוני מתכוון לאחדשרפן, σατράπης ביוונית.

(22) דוגמאות לשם Artaces אצל Justi, *Iranisches Namenbuch*, S. 33; אולם הוא רואה בשם זה קצור של Arta-kšatra.

(23) Xenophon, *Kyrup.*, 2, 1, 5; 8, 6, 7 ר' (24) Xenoph., *Anab.*, 7, 8, 25 ר'.

(25) הכוונה לפריגיה הגדולה, Φρυγία ἡ Μεγάλη, גם במקום אחרון זה; השווה, O. Leuze,

[184] *Die Satrapieneinteilung in Syrien und im Zweistromlande von 520-320*, S. 340; וגם

Lehmann-Haupt, *P-W. II R III Hbb.*, Sp. 88, s. v. Satrap הדורש את המקום אצל

רסנופון (הערה 24) על פריגיה חקטנה.

(26) שם שם. (27) שם שם.

(28) Kahrstedt, *Syrische Territorien in hellenistischer Zeit*, S. 7 f. ר' (28) גריקס, משבעת

בכך פליאה כל שהיא. ברור כיום, שכשם שהתיישבו היוונים בחופיה המערביים של אסיה הקטנה, כך הביא כיבוש אסיה הקטנה על ידי הפרסים התיישבות איראנית רחבה בעקבותיו, שהשפיעה השפעה ניכרת על אפיה התרבותי — ובעיקר הדתי של הארץ פנימה. בייחוד התיישבו משפחות אצילים פרסיים על הקרקעות שניתנו להם על ידי המלך, בעל הארץ כולו, והללו בנו את טירותיהם נטעו את פרדסייהם במקומות נוחים ועשירי מים⁽²⁹⁾.

האם ייתכן לקבוע את מקום מושבה של משפחת האחדרפנים בעלי השם ארטאקאמאס? לכאורה לא נמסרה לנו שום ידיעה על כך. אפשר וגם על פרט זה נוכח להגיע למסקנה מסוימת מהמקומות הנדונים של עזרא החיצוני ושל קדמוניות היהודים. המקור הראשון מביא אחר *Βαράκω* את המלה *θαυμαστοῦ*. בקדמוניות היהודים אנו קוראים *τοῦ Θεμασίου* והגירסאות הן: *θαυμασιου*, *θαυμασιου*, ומקביל לכך הלאטינוס: *themasi*. אולם *Θεμασίου* או *θαυμαστοῦ* אינו מובן כל עיקר. בתור שם פרטי נראה לי *Θεμασίου* כהגהה שהכניס יוסף בן מתתיהו או מעתיק, שראה הכרח לעצמו להביא גם את שם אביו של "Παβεζάκης", ואשר לשם התואר *θαυμαστοῦ* הרי הוא משולש כל טעם. מדוע *Βαράκω* של עזרא החיצוני הוא *θαυμαστός*, ומה הטעם, שתכונתו זו מודגשת במיוחד? תואר ממין זה ניתן כרגיל לאיש מפורסם, ואילו לגבי איש פשוט, ולו גם אחדרפן, אין לו שחר. אי לזאת סבור אני, שהמלה הנדונה אינה נוקבת את שם אביו של ארטאקס ועוד פחות מזה הוא כינוי, אלא היא מכילה, בוודאי בצורה משובשת, את ה-*ἐπιτιμόν* המבוסס על מקום מושבה של משפחת האחדרפנים בעלי השם ארטאקאמאס. אולי מותר לשער את שם המקום. הצורה *Θεμασίον* אינה באה בחשבון. והנה נזכרות אצל סטראבון⁽³⁰⁾ בין ערי פריגיה כמה עירות: *Ἀφροδισιάς*, *Κολοσσαί*, *Θεμισώ* — השם *Θεμισώνιον* הוא המתקרב ביותר למלה *Θεμασίον*. מדברי סטראבון יוצא, שהוא קובע את מקום העיר בפריגיה הדרומית. בספרות החדשה עדיין מקומה המדויק של תמיסוניון שנויה במחלוקת⁽³¹⁾. אותנו מעניינת כאן השאלה:

היהודים חלק ב, ע' 35: 43 מזהה את השם *Béleis* עם בעל עזיו, לדעתי, בצדק גמור. דוגמה נוספת למשרת אחדרפן שעברה בירושה מדור לדור היא קיליקיה: השוה את דבריו הנכונים של Cary, *CAH* IV, p. 196 s: "Cilicia is the one instance in which thanks to the timely recognition by its native ruler of the expediency of being on the side of the Persians, a previously existing kingdom became a satrapy with the native ruling house still providing the satrap from generation to generation, This lasted throughout the fifth century". והשוה עוד *Lehmann-Haupt*, o. c., Sp. 125 f. הוא הוין לאחדרפניה של דסקיליון (*Dascylium*), מקום שם שלטו בני ארטאבאוס הפרסי שזכה במשרה זו בשנת 476 לפני סה"נ. מאת אחדרפן *(Lehmann-Haupt, l. c., Sp. 126 f.: CAH, l. c.)*. כן יש להזכיר את קריה שותיה לאחדרפניה במאה הרביעית תחת שלטון בית הקטמונוס (כנראה משנת 395 לפ. הס.; *Diodor*, 14, 98, 3 מצייין את הקטמונוס: *τῷ Καρίας δυνάστη* בשנת 391 לפני סה"נ; *Kahrstedt*, *(P-W, XIV Hbb., Sp. 2788; cf. CAH, l. c.)*.

(29) בצדק מדבר *Götze, Kleinasien*, S. 197 על "Iranisierung" של אסיה הקטנה; השוה שם את הספרות על ההשפעה התרבותית של איראן על אסיה הקטנה.

(30) *Strabo*, 12, 8, 13, p. 576 ר'.

(31) *Pausanias* 10, 32, 4 ר' אומר בלשון סתם: *Θεμισώνιον δὲ τὸ ὑπὲρ Λαοδικείας*.

מה הוא מוצאו של המקום *Θεμισώνιον*? החכמים מודים בשני דברים: (א) העיר נוסדה בתקופה ההלניסטית; (ב) היא נקראה על שם איש ושמו תמיסון (*Themison*). ברם, על טיב האיש ועל זמנו מתהלכות דעות שונות. ניזה⁽³²⁾ מסתפק בציון המקומות; ייתכן, שהעיר נקראה על שם תמיסון שר צבא הפרשים של אנטיוכוס השלישי בקרב ליד רפיה (217 לפני סה"נ) שהוכה על ידי אכקרס (*Echekrates*) איש תסליה⁽³³⁾. אפשרות שנייה: הכוונה למפקד הצי של אנטיגונוס מונופתלמוס (*Antigonos Monophthalmos*)⁽³⁴⁾ והייסוד קדום יותר. וייתכן שהעיר נקראה על שם תמיסון, איש חסדו של אנטיוכוס השני תיאוס (261—246 לפני סה"נ) והעיר נוסדה על ידי המלך הזה. לדעה אחרונה זו נוטה בייחוד דריוזן⁽³⁵⁾. הוא מסתמך על מה שנמסר לנו בדבר טבעו הפרוע של אנטיוכוס השני ועל התפקיד המכריע שמיצאו שני האחים מקיפרוס, אריסטוס (*Aristos*) ותמיסון ובייחוד על חבת המלך לזה השני⁽³⁶⁾. דעה אחרת בעניין זה הביע החוקר האנגלי ג'ונס⁽³⁷⁾. הוא מדגיש את העובדה, שהסלבקיים לא קראו מעולם עיר על שם איש שלא מבני משפחתם. משום כך אין להניח, שיש קשר כל-שהוא בין העיר הפריגית תמיסוניון לתמיסון הקיפרי, ידידו של אנטיוכוס תיאוס. כן אין להניח לדעת ג'ונס, שיש למפקד הצי של אנטיגונוס מונופתלמוס שייכות כל שהיא לעיר הנדונה. שמה של העיר, סבור ג'ונס, מעיד על כך, שהמייסד תמיסון הוא שליט מקומי. אולם אין החכם האנגלי קובע את זמן השליט הזה. ואכן סבור אני, שדעה אחרונה זו היא הנכונה. קריאת מקום או כבדת ארץ על שם מי-שהוא עלולה היתה להתפרש במזרח כהודאה בזכויותיו של אותו איש על אותו מקום וכקיפוח זכויותיו של המלך, שנחשב — לפי המשפט הנהוג במדינותיהם של מלכי פרס ויורשיהם ההלניסטיים במזרח — לאדון כל הארץ האחד והיחיד. נראה הדבר, שהאיש תמיסון, אשר שמו נקרא על העיר תמיסוניון, לא היה קשור כלל במדינה ההלניסטית איזו שהיא אלא שלט על תחומו כשליט עצמאי. אני נוטה להניח, שהוא לא היה הלני או מוקדוני אלא מאנשי המקום, בוודאי אחד מאצילי הפרסים, שישבו בטירותיהם; הרי כבר ראינו, שפנים אסיה הקטנה היה מיושב פרסים מיוחדים, ודווקא פריגיה, כפי שאנו למדים מסופר יווני מסוף המאה החמישית לפני סה"נ⁽³⁸⁾, היתה בחלקה הדרומי המערבי זרועה טירות ופרדסים של מלך פרס ואציליו. ולא עוד אלא שייתכן, כי אפילו השם תמיסון מעיד על מוצאו הפרסי של האיש, הואיל וכבר אנו מוצאים אצל הירודוטוס שם פרסי דומה מאוד: תאמאסיוס (*Θαμάσιος*)⁽³⁹⁾.

לפי *Ramsay, Cities and Bishoprics of Phrygia*, I, p. 253, Kara-Eyuk- Bazar של היום; השוה *Ruge, P-W*, II R, X Hbb., Sp. 1638 f., s. v. Themisionium (כאן רשומות גם כתובות העיר). השוה ביחוד *Robert, Les villes d'Asie Mineure* (Ét. orient. publ. par l'Inst. français d'archéol., de Stamboul) p. 112, n. 4; 116, n. 6.

(32) *Niese, o. c.*, II, S. 90, Anm. 5 ר'.

(33) *Polyb.* 5, 79, 12; 82, 11 ר' (34) *Diodor.*, 19, 62, 7; 20, 50, 4 ר'.

(35) *Droysen, o. c.*, III/1, S. 310; III/2, S. 270 f. ר'.

(36) *Athen.* 7, p. 289 f; *Phyl. ap. Athen.* 10, p. 438 d; *Aelian*, v. h. 2, 41 ר'.

(37) *Jones, The cities of the Eastern Roman Provinces*, p. 49 sqq. ר'.

(38) *Xenophon, Anab.* 1, 2, 5-9 ר'.

(39) מעניין מאוד וראוי לציון הוא, שהשם הפרסי *Θαμάσιος* המובא אצל הירודוטוס (194, 7)

לבש בכ"י C את הצורה *Θαυμάσιος* (בגניטיוס: *Θαυμάσιου ὁ Σανδωάης*; השווה הוצאת

אימתי יכול שליט מקומי דוגמת תמיסון שלנו להגיע לשלטון במקומו ולהחזיק בו בתור *δυνάστης* עצמאי, לכל הפחות במשך זמן מסוים? לפי כל מה שאנו יודעים על המבנה המדיני-המשפטי ועל המצב הפנימי של מלכות פרס במוצאי המאה החמישית לפני סה"נ אין כל מניעה מלהניח, שהשליט תמיסון שייך עוד לתקופת הפרסית. אולם העובדה, שהעיר תמיסוניון שייכת לתחום פריגיה, מוציאה את הדבר מגדר האפשרות. הרי פריגיה היתה אחשדרפניה (40) ולא ייתכן, שהאחשדרפן הפריגי ישלים עם הדבר, שבתחום שלטונו יימצא שליט עצמאי, שאינו נשמע לו ואינו משלם לו מסים (41). על כרחנו עלינו לזמור, שהשליט תמיסון שייך לתקופה שלאחר מפלת מלכות פרס. נראה, כי, שלהתבססותו של שלטון מסוג זה נוחים יותר זמנים של חילוף משמרות במדינות, ירידת מלכים ועליית אחרים במקומם. לא נטעה בהניחנו, שהשנים, בהן התנהלו המלחמות בין יורשי אלכסנדר הגדול, הן זמן עלייתם של כל מיני שליטים קטנים בארצות המדינות החדשות שהלכו והתהוו. בתקופת בינים זו, שראתה תמורות עצומות בחלוקת ארצות כיבושיו של אלכסנדר הגדול, עליות מופלאות וירידות ניצחות של אישים ומדינות שלמות, יכלו יחידים בעלי מרץ מסוים ופקחות להצליח בשאיפותיהם המצומצמות, בלי שיעין הגדולים תהיה בהם ותפריעם מלבצע את מזימותיהם (42). אם כן אין כל פלא בכך, ששליט כאותו תמיסון המשוער הצליח להטיל את שלטונו על פינה מסוימת בפנים פריגיה ולהחזיק בה כבשלו. התבססותו מובנת עוד יותר לכשנניח, שהוא שט במקום שלטונם של אחשדרפניהם של מלכי פרס הקדמונים ונראה משום כך בעיני אנשי המקום כיורשם וכמי שממשיך את מסורת שלטונם ובפרט אם היה, כפי ששיערנו, ממוצא פרסי ואפילו ממשפחת האחשדרפנים העתיקים של פריגיה. המקום בו שט נקרא איפוא על שמו וכינוי האיש בהתאם למקום מוצאו ושלטונו הוא *Θεμισσώνιος*. אני מציע איפוא לקרוא *τοῦ Θεμισσώνιου* במקום *τοῦ Θεμασίου* שבקדמוניות היהודים או *τοῦ θαυμαστοῦ* שבעזרא החיצוני. ברם, ישנה עוד אפשרות אחרת, שאינה מצריכה שינויים גדולים כל כך בצורה המקובלת *Θεμασίου*. ייתכן ששם העיר לא היה רק *Θεμισσώνιον* אלא גם *Θεμισσόν*. אנו מוצאים (43) בין חתימות הבישופים שבכנסית כלקידון משנת 451 לסה"נ בין השאר את חתימת הבישוף *Θεμισσοῦ Ζώσιμος πόλεως Ματθίας πόλεως Τεμένου Θύρων* (Zosimus Themissi, Matthias Them-

! (Hude a. l.), ממש כמו שמקבילה הצורה *θαυμαστοῦ* בעזרא החיצוני לצורה *Θεμασίου* אצל יוסף! עובדה זו מפזרת אור על גלגולי השם המשוער הנדון כאן. על כך העירני מר רוזנראך.

(40) אנו מוצאים את פריגיה כאחשדרפניה כבר בימי כורש (Xenophon, *Kyrop.* 8, 6, 7). ברשימת האחשדרפניות המובאת על ידי הירוודוטוס אין פריגיה מהווה פרובינציה בפני עצמה. אולם בסוף המאה החמישית אנו מוצאים אותה שוב כאחשדרפניה מיוחדת; השוה Xenophon, *Anab.* 7, 8, 25.

(41) על סמכותם הרחבה של האחשדרפנים במלכות פרס השוה Cary, *CAH*, IV, p. 196 ff.

(42) מצב מקביל לזה שהתהוו אחרי מות אלכסנדר הגדול הוא המצב שהיה בסוריה בסוף ימיה של מלכות הסלבקים. אז השתלטו כל מיני שליטים מקומיים (*δυνάσται*) על מקומות מסוימים וביססו את שלטונם עליהם עד שהרומאים שמו קץ לכל זה; השוה Ios. A. I. 13, 16, 5 (§ 424; 427); 4; השוה Ios., AI 13, 5, 1 (§ 131); 1 Macc., 11, 8 (§ 118); 1, Macc., 11, 17; Diodor 32, 9b; 10; Ios., AI 13, 13, 4 (§ 365); Athen., 4, 153b; Ios., AI 13, 14, 3 (§ 384); Cassius Dio 36, 4 Diodor., 40, 1a, 1b; Ios., AI 14, 3, 2 (§ 40) cf.

Jones o. c., p 258 s; Schürer, *GdVZJ Chr.*, Bd. II^{3,4} S. 101 f.

(43) Mansi, VII, p. 165 s (מובא במאמרו של Ruge l. c.) בקריה היתה עיר תמיסוס שנוסדה על ידי דאדאס (Δάδας) ונקראה על שם בנו, כפי שמסופר אצל Steph. Byz. s. v. Θεμισσός.

(enethrorum). ייתכן גם האתניקון Θεμισσος בשינוי קל מזה שבקדמוניות היהודים, אף-על-פי שאצל Steph. Byz. האתניקון הוא Θεμισσεύς.^(43a)

מהאמור עד כאן יוצא, שהכיני Θεμισώνιος כמושג מדיני-מקומי נולד בשנות המלחמות של יורשי אלכסנדר הגדול. מכאן שהשנים האלה עלולות לשמש terminus post quem לכל תעודה, אשר בה נזכר מושג זה. אם נקבל איפוא את ההצעה, שגם בסיפור על שלושת שומרי ראש המלך אנו נתקלים באותו מושג, הרי שגם הסיפור הזה לא נתחבר לפני השנים הללו. לכאורה סותרת מסקנה זאת את ההנחה שהנחנו למעלה, שהצורה Ἀρτάκης היא קצור השם Ἀρταδάμας המציין את אחדרפן פריגיה בימי כורש או ארתחששתא מנמון. ברם, סתירה זו אינה אלא למראית עין. כי אם אנו קוראים Θεμισσίου או Θεμισσώνιου, לשון בן העיר Θεμισσός או Θεμισώνιον, אין להוציא מזה את המסקנה, שהשם Ἀρτάκης (Ἀρταδάμας) קשור אל האתניקון קשר כרונולוגי. אנו רשאים רק לאמור, שהסופר ההלניסטי אשר מידו באה לנו הצורה היוונית של הסיפור, השתמש במושג שהיה שגור בזמנו הוא ולא במושג שמצא בחומר הסיפור עצמו. לשון אחרת: המושג Θεμισώνιος מעיד על כך, שתקופת המלחמות של יורשי אלכסנדר הגדול היא terminus post quem לנוסח היווני של הסיפור אשר נכנס בתוך עזרא החיצוני, ואילו החומר שממנו נוצר קודם לו, לקביעת זמנו של זה השני עלול השם ארטאקאמאס (Ἀρταδάμας) המשוער לשמש לנו מורה דרך.

מה היא איפוא הדרך בה נלך? שמענו למעלה על אחדרפנים בעלי שם ארטאקאמאס מימי כורש וארתחששתא מנמון. משנים אלה בא בחשבון שבבילדנו רק ארטאקאמאס מימי ארתחששתא מנמון. כי תיאור המלך בסיפורנו אינו הולם כלל את איש המלחמה כורש ואילו את ארתחששתא מנמון ואת כל מה שידוע לנו על חצר מלכותו הוא הולם לחלוטין. עיקר תכונתו של מלך זה היה רפיון רוח⁽⁴⁴⁾ הסיפורים על השתתפותו במלחמות וקרבות⁽⁴⁵⁾ הם או מוגזמים מאוד או בדויים ודברי חנופה⁽⁴⁶⁾. נראה לי, שהשקפת הפרסים על צד זה של אפיו של ארתחששתא מנמון משתקפת באופן ברור מאוד בדברי הדובר השני בסיפור: וכל עמו וחילו נשמעים לו. ועל כל אלה הוא שוכב ואוכל ושותה וישן. והם עומדים סביב לו ואין איש יכול ללכת ולעסוק במלאכתו וכו'⁽⁴⁷⁾. תאוות הבשרים שלו לא ידעה גבול⁽⁴⁸⁾. מבניו החוקיים נזכרים דריוש, אריאספס (Ariaspes), אוכוס (Ochos); בן לא חוקי היה ארסאמס (Arsames), ובסך הכל היו לו כביכול 115 בנים לא-חוקיים⁽⁴⁹⁾. אין

^(43a) השווה הע' 56.

⁽⁴⁴⁾ השווה: Plut., Artax. 2, 1; 4, 2; והשווה: Them. or. 8, 109; Diodor., 15, 93, 1; ⁽⁴⁵⁾ על חלקו של ארתחששתא במלחמה כורש אחיו: Justin., 5, 11, 8; Ctesias 58; Xenophon, Anab. 1, 8, 26, 27; Plut., Artax. 10, 11

⁽⁴⁶⁾ על השתתפותו במלחמת הקדומים: Nepos, de regibus 1, 4; Diodor 15, 8, 4; 10, 1; Plut, Artax., 24; 25; Trog., prol. 10. ⁽⁴⁷⁾ Esdr. 4, 10-11 (47) Judeich, P-W. III Hbb, Sp. 1316

⁽⁴⁸⁾ השווה מה שמספר Plut., Artax. 27 על עניינים אלה: לארתחששתא היו 360 פלגשים בהן אספאסיה השניה, שהיתה אהובה עליו במיוחד. הוא נשא לאשה את אטוסה (Atossa) בתו, שעשה אותה לגבירה, וכן את בתו אמסטריס (Amestris): Plut., Artax., 23, 4.

⁽⁴⁹⁾ Curtius Rufus 10, 5, 23 השווה: Plut., Artax. 27; Justin., 10, 1, 1

איפוא כל פלא, שהשפעת הנשים על המלך היתה גדולה מאוד. בייחוד חזקה עליו השפעתה של פאריסאטיס (Parysatis) אמו, אף-על פי שמסופר עליה, כי חיבבה יותר את כורש הקטן, שקשר אחר כך על אחיו המלך, עליה עליו למלחמה ונפל בקרב ליד קונאכסה (Kunaxa; בשנת 401 לפני סה"נ)⁵⁰. הריב בינה לבין סטאטירה המלכה (Stateira) מילא את חצר המלכות שנאה והתנקשות ותאוות רצח. שתיהן התחרו ביניהן לבער את ידידי היריבה, בייחוד אחרי מות כורש בקרב ליד קונאכסה⁵¹. לבסוף הצליחה פאריסאטיס להגות את המלכה מן המסילה⁵². וארתחששתא לא נגע לרעה באמו ושלח אותה ברצונה הטוב לבבל⁵³. השפעתה לא נחלשה גם אחרי מעשה תועבה זה. כל זה מראה לנו, שפרצוף המלך בסיפורנו, פרצוף עריץ מזרחי שוטה ויידותי, ונתון להפכפכנותה של פלגש, הולם לגמרי את ארתחששתא מנמון, כפי שהוא מתואר במקורותינו. הרושם הוא, שמחבר סיפורנו תיאר לעצמו את המלך כאיש זקן ונטול כל צל של רצון. ודווקא על ארתחששתא מנמון נמסר לנו, שהגיע לזקנה מופלגת⁵⁴.

שמה של הפלגש בסיפור הוא אפאמי. זה הוא, כפי שכבר נאמר למעלה, השם של אשת סלבקוס ניקאטור ושל תלמי לאגוס. הראשונה היתה לפי מקור אחד בת ארטאבאזוס הפרסי, ולפי מקור אחר בת ספיטאמנס או פיטאמנס הבקטרי. השניה שנישאה לתלמי לאגוס, היתה בת ארטאבאזוס הפרסי ושמה המקומי, כלומר המקורי, היה ארטאקאמי (Ἀρτακάμη). נראה לי, שהערבוביה בשמות מרשה לנו להניח, שהמסורה בלבד כאן אנשים שונים. לפי מה שראינו למעלה מותר לנו לקבוע, שהשם ארטאקאמי קשור במשפחת האחשדרפני פריגיה, בעלי שם זה מדור דור, ופלגשו של מלך פרס המתואר בסיפורנו, אשר שמה המקורי, לפי הרמז אצל אריאנוס, לא היה אפאמי אלא ארטאקאמי ואביה אף הוא שמו היה ארטאקאמאס (השווה למעלה) — אף הפלגש הזאת היתה נצר ממשפחת האחשדרפנים הנזכרת. השפעתה על המלך מראה, שהיתה מפורסמת ביפיה וזכרה זה נשמר בחצר המלכות בשושן גם אחרי מותה, עד כי שימשה נושא לסיפור עממי על כוחה העדיף של האשה, סיפור אשר מקורו הראשון, כפי הנראה לי, איננו פרס אלא הודו, מולדת סיפורים מעין אלה. הסיפור עבר אחר-כך לחצר הסלבקיים. אולם השם אפאמי של אשת סלבקוס ניקאטור גרם לכך, שארטאקאמי נקראה עתה גם אפאמי ולבסוף נדחה השם העתיק מפני החדש. הסופר ההלניסטי, שעיצב את הנוסח היווני של הסיפור, אשר הגיע אלינו דרך השבעים, הוא שהכניס את השינוי הזה בו והוא שנתן גם לאביה של אפאמי — ארטאקאמי את הכינוי Θειόσωτος או Θειώωντος הנעוץ, כפי שראינו למעלה, במציאות המדינית של שנות מלחמות היורשים. מתקבל על הדעת, שסופר הלניסטי זה חי במדינת הסלבקיים בראשית המאה השלישית לפני סה"נ, בימי סלבקוס ניקאטור, והוא בן אסיה הקטנה, אולי ליד פריגיה. שם הוא קיבל את הסיפור העממי על ארטאקאמי פלגשו היפה של ארתחששתא מנמון ועיצב אותו בהתאם למציאות זמנו, וביתר דיוק, למציאות תקופת

⁵⁰ Plut., Artax. 2, 2; 4, 1; Xenophon, Anab. 1, 1, 4

⁵¹ Plut., Artax., 14, 5; 15-17; cf. 18; Diodor., 11, 27, 2; Ctesias, 57; 59; 60

⁵² Plut., Artax., 19, ; Ctesias 61

⁵³ Plut. Artax, 19, 6; cf. 23, 2; Nepos, de regibus 1, 4

⁵⁴ Ps. Lukian., Macrob. 15; Plut., Artax. 30, 5

יורשיו של אלכסנדר הגדול עד שנת 301 לפני סה"נ, היא שנת הקרב ליד איפסוס, בו הוכרע גורל ירושתו של המלך המת. שנה זו היא terminus post quem, ואילו terminus ante quem תשמש אולי שנת 281 לפני סה"נ, היא שנת הקרב ליד קורופדיון (Kurupedion), קץ מלחמות הירושים ושנת מותו של סלבקוס ניקאטור⁵⁵. ממדינת הסלבקים הגיע הסיפור בצורתו ההלניסטית לסוריה התלמית ולא רץ ישראל ונדד הלאה מצרימה.

נסכם את דברינו: היה סיפור פרסי עממי, שהגיע בוודאי בימים קדומים מהודו לפרס, על כוח היין, המלך והאשה. סיפור זה, ככל סיפור עממי, פשט צורה ולבש צורה ובימיו של ארתחששתא מנמון הושור בו, כדוגמה לכוחה של האשה, המעשה בפלגשו היפה של המלך, ארטאקאמי למשפחת האחדרפנים של פריגיה הגדולה, שבה חזרו השמות Ἀρτακάμης ו-Ἀρτακάμης⁵⁶ מדור לדור. משפחה זו ישבה במשך דורות, עוד מראשית שלטון הפרסים, באסיה הקטנה, עד ימיו של ארתחששתא מנמון ובוודאי גם אחרי-כן, במקום מסוים בפריגיה הנדולה, והיא תפשה את משרת האחדרפן של הפרובינציה. מקום מושבה זה לא היה עיר אלא נחלה כפרית כנחלות שאר האצילים הפרסיים באסיה הקטנה, כמתואר אצל כסנופון. בתקופת מלחמות הירושים הצליח אציל בן המקום הזה או גם מקום אחר של פריגיה להשתלט על החבל הזה. מתקבל על הדעת, שאציל זה היה מגזע פרסי ואולי אפילו ממשפחת האחדרפנים של פריגיה הפרסית. שמו היה תמיסון. העיר שנבנתה על ידו או אחרי מותו במקום מושבו, הוא מקום מושבם של האחדרפנים הקדמונים של פריגיה, נקראה על שמו תמיסון או תמיסוניון ומכאן בא הכינוי המקומי שניתן לו: Θεμισώνιος או Θεμισσιος⁵⁶. סופר הלניסטי מתקופת יורשיו של אלכסנדר הגדול ועד שנת מותו של סלבקוס ניקאטור (281 לפני סה"נ), בן אסיה הקטנה ואולי גם פריגיה, עיבד את הסיפור הפרסי על כוח היין, המלך והאשה, שהיה נפוץ בפריגיה בגלל ארטאקאמי בת משפחת האחדרפנים הפריגית. וכן הגיע אלינו הסיפור בדרגת התפתחותו בימי ארתחששתא מנמון ובתוספת שינוי מימי סלבקוס ניקאטור, שקבעה את מקום מוצאה של משפחת הפלגש אפאמי-ארטאקאמי לפי המציאות ההיסטורית-הגיאוגרפית של זמן הסופר והיתה מובנת לבני דורו וארצו.

(55) גם טורי במאמרו החדש (השווה הערה 3, שם שם, ע' 398) מחליט, שראשית המאה השלישית

היא the most probable date of the story in its original form.

(56) דוגמאות לאתניקון על -ίσιος או -ίσσιος: משמות מקומות על -ισός או -ισός: Μυχα-
Τερμησσιός: -ίσσιος; אתניקון כפול על -εύς ועל -ίσσιος: Μυχαλήσιος (Steph. Byz. s. v.)
או Τερμησός, עיר בפסידיה (Steph. Byz. s. v., 13, p. 630; Strabo 13, p. 630; Steph. Byz. s. v.)
Pol., 22, 18, 2; (Appian., Hisp. 99); תושב העיר הראשונה נקרא אצל סטראבון (שם) ὁ
Τερμησσιός, ואילו בן העיר השניה הוא ὁ Τερμησσιος (השווה 1, 16, 33, Diodor.). השווה
עוד השם Ταμασός או Ταμασός, עיר בקפירוס (Strabo 6, p. 255); תושב העיר הוא Ταμα-
σίτης או Ταμάσιος (השווה Steph. Byz. s. v.); אולם סטפנוס, שם שם, גורס את הצורה Ταμάσιος.